

Ο ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΤΡΑΣΤΙΧΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΝΙΔΟΥ¹

Α'.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης, κατὰ τὴν διατύπωσιν τῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, δὲν ἠσθάνθησαν, κατὰ κανόνα, τὴν ἀνάγκην νὰ καταφύγουν εἰς ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας, οἰαδήποτε καὶ ἂν ἦτο ἡ γνωριμία των μετ' αὐτῆς.

Ἐκ τῶν ὀλίγων χωρίων ἐθνικῶν συγγραφέων, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν εἰς Ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου καὶ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ὁ μῦθος περὶ τῆς ἕριδος τῶν μελῶν τοῦ σώματος² καὶ τὸ λόγιον τοῦ Μεγάλου³ ἦσαν ἐν κοινῇ χρήσει κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, δὲν εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ Παῦλος παρέλαβε ταῦτα ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τῶν σχετικῶν βιβλίων. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ ζήτημα ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα ἑλληνικὰ χωρία τῆς Καινῆς Διαθήκης, τρεῖς ποιητικὸς στίχους.

Ἐκ τούτων ὁ στίχος

τοῦ γὰρ καὶ γένος ἐσμέν⁴

προέρχεται ἐκ τῶν «Φαινομένων» τοῦ Ἀράτου⁵, ὅστις πιθανῶς ἀντέγραψε τοῦτον ἐκ τοῦ «Ἕμνον πρὸς τὸν Δία» τοῦ Κλεάνθους.

Ὁ στίχος

Κοῆτες αἰεὶ ψεύσται, θηρία κακά, γαστέρες ἀργαί,

ἀνήκει εἰς τὸν Ἐπιμενίδην, κατὰ τὴν μαρτυρίαν Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως⁶.

¹) Ἀνακοίνωσις γενομένη εἰς τὸ ἐτήσιον Συνέδριον τῆς American Society for Biblical Literature and Exegesis, ἐν Νέα Ὑόρκῃ, κατὰ τὴν 30ῆν Δεκεμβρίου 1948.

²) Α' Κορ. ιβ' 12 ἐξ., Ρωμ. ιβ' 4 ἐξ. Πρβλ. Tit. Ltv. II, 32.

³) Α' Κορ. ιε' 33. Εἶναι γνωστὸν ὅτι λόγια τοῦ Μεγάλου, ἀπαντῶντα καὶ παρὰ Κλήμεντι, Στρωμ. V. 14. 119 ἐξ., ἐχρησιμοποιοῦντο εὐρέως ὑπὸ Ἰουδαίων προπαγανδιστῶν.

⁴) Πράξ. ιζ' 28

⁵) Τὸ ποίημα τοῦ Ἀράτου περιεῖχeto εἰς συλλογὰς ἑλληνικῶν χωρίων, μαρτυρούντων ὑπὲρ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ μονοθεϊσμοῦ. Πρβλ. Ἀριστόβουλον καὶ Κλήμεντα, Στρωμ. V, 14, 101.

⁶) Στρωμ. I, 14, 59. «Τοὺς ἐπὶ σοφούς... τὸν ἑβδομον... Ἐπιμενίδην τὸν Κοῆτα, οὗ μέμνηται ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Τίτον λέγων εἰπέ τις ἐξ αὐτῶν ἴδιος προφήτης...».

Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν οἱ ἐρμηνευταὶ δὲν εἶχον ὑποπτευθῆ ὅτι τὸ χωρίον

ἐν αὐτῷ γὰρ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐομέν⁷

προέρχεται ἐπίσης ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ποιήσεως. Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως ὁμῶς τῶν Ὑπομνημάτων Gannat Busanne καὶ Isho'dad ἀπεδείχθη ὅτι ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ τετράστιχον τοῦ Ἐπιμενίδου μετὰ τοῦ στίχου τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς.

Οἱ τρεῖς οὗτοι στίχοι, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν κοινόχρηστοι μεταξὺ τῶν Στωϊκῶν κύκλων, δὲν ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ὑπὸ τοῦ Παύλου ἢ ἄλλου συγγραφέως ἀσυναισθήτως, οὔτε κατέστησαν εἰς αὐτὸν γνωστοὶ ἐξ ἀκοῆς, διότι ὑπάρχει σαφὴς μνεία, τόσον εἰς τὰς Πράξεις⁸ ὅσον καὶ εἰς τὴν πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴν⁹, ὅτι ἐλήφθησαν ἐξ ἑλλήνων συγγραφέων.

Πρέπει ἐπομένως νὰ ὑπῆρξεν εἰδικὸς λόγος συντελέσας εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου χρῆσιν αὐτῶν, εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ὁποίου ἀποσκοπεῖ ἡ παρούσα μελέτη, ὀδηγουμένη ἀπὸ τὰς ἑξῆς παρατηρήσεις: 1) ὅτι οἱ δύο ἐκ τῶν στίχων ἀπαντοῦν συνεχόμενοι εἰς τὸν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ λόγον τοῦ Παύλου· 2) ὅτι δύο ἐκ τούτων πάλιν ἀπαντοῦν εἰς κείμενα φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Παύλου· 3) ὅτι δύο τῶν στίχων ἀποδίδονται εἰς τὸν Ἐπιμενίδην, μετὰ τῆς ἐν Ἀθήναις δράσεως τοῦ ὁποίου συνδέεται ἡ ἰδρυσις βωμῶν τῶν ἀγνώστων θεῶν, εἰς τῶν ὁποίων μνημονεύεται εἰς τὸν ἐν Ἀρείῳ Πάγῳ λόγον.

B.

Αἱ πληροφορίες περὶ τοῦ Ἐπιμενίδου εἶναι συγκεχυμέναι¹⁰, πιθανῶς διότι ὑπῆρχον πολλὰ ἱστορικὰ πρόσωπα φέροντα τὸ αὐτὸ ὄνομα. Κατὰ τὴν καλυτέραν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους¹¹, ἐπαναλαμβάνο-

⁷⁾ Τὰ σχετικὰ τμήματα τῶν δύο Ὑπομνημάτων εἶναι σχεδὸν ὅμοια καὶ φαίνεται ἐκ τούτου ὅτι καὶ οἱ δύο Ἐρμηνευταὶ ἀντέγραψαν ἐκ Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας, τοῦ ὁποίου τὴν παράδοσιν διετήρησαν οἱ Νεστοριανοί. Βλ. Εἰσαγωγὴν R. H a r r i s, ἐν G i b s o n, Isho'dad, Hagrae Semiticae, X, σ. XIII.

⁸⁾ Πράξ. ιζ' 28 «ὡς καὶ τινες τῶν καθ' ὑμᾶς ποιητῶν εἰρήκασιν». Ἡ φράσις ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτῆς καὶ εἰς τὸν ἀκολουθοῦντα στίχον.

⁹⁾ Τίτον, α' 12 «εἰπέ τις ἐξ αὐτῶν, ἴδιος αὐτῶν προφήτης».

¹⁰⁾ Ὁ Πλάτων, π.χ. Νόμοι I, 642 Δ, Ε, ἀναφέρει τὴν εἰς Ἀθήνας ἄφιξιν τοῦ Ἐπιμενίδου εἰς τοὺς ἀμέσως πρὸ τῶν Περσικῶν πολέμων χρόνους, ἐν ᾧ ὁ Ἀριστοτέλης, Πολιτεία I, ἀναφέρει αὐτὴν εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυλωνείου ἄγους.

¹¹⁾ Πολιτεία I.

μένην βραδύτερον ὑπὸ Διογένους τοῦ Λαερτίου¹², Πλουτάρχου¹³ καὶ ἄλλων, ἦτο προφήτης καὶ καθαρτής. Γνωστὴ καθαρτικὴ πράξις αὐτοῦ εἶναι ἢ σχετιζομένη μετὰ τοῦ Κυλωνείου ἄγους ἐν Ἀθήναις.

Συγγράμματα τοῦ Ἐπιμενίδου ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Διογένους¹⁴ καὶ τοῦ Σουίδα (Λεξικόν), ἀλλά, τόσον κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὅσον καὶ σήμερον, οἱ κριτικοὶ διαφωνοῦν ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα αὐτῶν. Φρονῶ ὅτι δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς γνήσια ἔργα του τὰ προσαρμοζόμενα πρὸς τὴν προφητικὴν καὶ καθαρτικὴν δρᾶσιν του, ὡς τὰ ὑπὸ τοὺς τίτλους «Περὶ θησιῶν»¹⁵ καὶ «Καθαρμοί»¹⁶, ἀναφερομένους πιθανῶς εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ «Ρητορικῇ»¹⁷ ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν καὶ ἄλλου ἔργου, πιθανῶς φέροντος τὸν τίτλον «Χρησμοί», τὸ ὁποῖον ὁ Diels¹⁸ θεωρεῖ ὡς γνήσιον. Ἐξ ἄλλου ὁ Zahn¹⁹ ἀποδέχεται τὴν γνησιότητα τοῦ συγγράμματος «Περὶ Μίνως καὶ Ραδαμάνθους». Σχετικῶς ὅμως πρὸς τὸ τελευταῖον εἶναι δυνατόν νὰ παρατηρηθῇ ὅτι, ἐκ τοῦ ὅτι οἱ λόγοι τοῦ σωζομένου τετραστίχου τοῦ Ἐπιμενίδου ἀπευθύνονται ὑπὸ τοῦ Μίνως πρὸς τὸν πατέρα του Δία, δὲν ἔπεται ὅτι τὸ τετραστίχον προέρχεται ἐκ ποιήματος ἀφιερωμένου εἰς τὸν Μίνωα²⁰, Πάντως ἀκριβὴς γνώμη δὲν εἶναι δυνατόν νὰ μορφωθῇ περὶ τῶν ἔργων αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἔχουν ἀπολεσθῇ.

Τὸ σωζόμενον τετραστίχον, κατὰ τὴν εἰς ἑλληνικὸν ἑξάμετρον ἀπόδοσιν τοῦ R. Harris²¹ ἔχει ὡς ἑξῆς :

*τόμβον ἐτεκίγηαντο σέθεν, κύδιστε, μέγιστε,
Κοῖτες αἰεὶ φεῦσται, κακὰ θηρία, γαστέρες ἀργαί.
Ἄλλὰ σὺ γ' οὐ θάνες, ἔστηκας γὰρ ζωὸς αἰεὶ
ἐν γὰρ σοὶ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα ἠδὲ καὶ ἐσμέν.*

¹²) I, 110.

¹³) Σόλων XII.

¹⁴) Ἐνθα ἀν.

¹⁵) Διογένους, ἔνθα ἀν.

¹⁶) Σουίδα Λεξικόν.

¹⁷) Γ, 17, 10 «ὡς ἔφη Ἐπιμενίδης ὁ Κοῖς· ἐκεῖνος γὰρ περὶ τῶν ἐσομένων οὐκ ἔμαρτεῦτο, ἀλλὰ περὶ τῶν γεγονότων μὲν ἀδῆλων δέ».

¹⁸) Fragm. der Vorsokratiker II, 1² 493.

¹⁹) Comment. z. Apostelgeschichte, σ. 624.

²⁰) Ἡ γνώμη ἐπίσης, καθ' ἣν ὁ Isho'dad ἐξέλαβεν ὡς συνθέτην τοῦ ποιήματος τὸν Μίνωα (βλ. Jackson-Lake, The Beginnings of Christianity, V, 249, Dibelius, Paulus auf dem Aseropag, σ. 28), δὲν στηρίζεται ἐπὶ τοῦ κειμένου τοῦ Ὑπομνήματος.

²¹) Gibson, ἔνθα ἀν. Ὁ 2ος στίχος ἔχει ὡς ἀπαντᾶ ἐν τῇ πρὸς Τίτον, ὁ 4ος ἐτροποποιήθη, διότι εἰς τὰς Πράξεις δὲν διατηρεῖ τὴν ἑξαμετρικὴν του μορφήν. Οἱ ὑπόλοιποι δύο στίχοι μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ ἢ ὁμοιότης ἐκφράσεων τοῦ τετραστίχου πρὸς τοιαύτας ἄλλων ποιητῶν, ἰδίως δὲ πρὸς τὸ δίστιχον τοῦ Ἡσιόδου²²,

Ποιμένες ἄγραυλοι, κάκ' ἐλέγχεα, γαστέρες οἶον
*ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα*²³.

Δὲν ἀποκλείεται ὁ συνθέτης τοῦ τετραστίχου νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὸ δίστιχον τοῦτο τοῦ Ἡσιόδου, ἀλλ' αἱ περισσότεραι ἐκ τῶν φράσεων ἦσαν κοινὰ παραβολικαὶ ἐκφράσεις²⁴, τὰς ὁποίας ἠδύναντο οἱ ποιηταὶ νὰ χρησιμοποιοῦσιν ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων.

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποφανθῶμεν ὀριστικῶς ἐὰν τὸ τετραστίχον ἀνήκει εἰς τὸν Ἐπιμενίδην. Βεβαίως θὰ ἦτο δύσκολον εἰς Κρήτα νὰ ἀποδώσῃ τόσον βαρεῖς χαρακτηρισμοὺς εἰς τοὺς συμπατριώτας του. Ἀλλ' ἡ ἱστορία τοῦ Ἐπιμενίδου δὲν εἶναι καλῶς γνωστή, δὲν δυνάμεθα δὲ νὰ γνωρίζωμεν ποῖα ἦσαν αἱ σχέσεις του μετὰ τῶν συμπατριωτῶν του καὶ ποῖα αἱ περὶ Διὸς ἀντιλήψεις του.

Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ ζήτημα, εἶναι ἀδιάφορον διὰ τὴν παροῦσαν μελέτην· σημασίαν ἔχει ὅτι τὸ τετραστίχον ἀπεδίδετο κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους εἰς τὸν Ἐπιμενίδην.

Ἐὰν ὄντως ἀνήκει εἰς τὸν Ἐπιμενίδην, νομίζω ὅτι ἔχει ληφθῆ ἐκ τῶν «Χρησμῶν» καὶ οὐχὶ ἐκ τοῦ «Περὶ Μίνως καὶ Ραδαμάνθυος» ἔργου (Zahn, Harris, Dibelius) ἢ τῆς «Θεογονίας», τὰ ὁποῖα ἀμφισβητοῦνται. Ὁ Ἀριστοτέλης²⁵ μνημονεύει ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς προφητείας τοῦ Ἐπιμενίδου ὅτι ἠρμήνευε παρελθόντα καὶ οὐχὶ μέλλοντα γεγονότα, τὸ δὲ ἐπεισόδιον τοῦ τετραστίχου εἶναι πιθανῶς ἐν ἑξ' αὐτῶν.

Γ'.

Αἱ ἐκφράσεις τοῦ τετραστίχου ἦσαν πολὺ λαϊκαὶ καὶ πρὸ καὶ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν²⁶, ἀλλ' ἡ λαϊκότης του δὲν εἶναι ἐπαρκῆς λόγος δικαιολογῶν τὴν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ καταχώρησίν του. Ὡς ἐλέ-

Isho'dad. Ὁ Α. Соок ἐπεχείρησεν ἰδικὴν του ἀπόδοσιν εἰς ἑλληνικὸν ἑξάμετρον, ἐν Zeus I, 664.

²²) Θεογονία 26-27.

²³) Κριτικοὶ τινες ἐκφράζουν τὴν γνώμην ὅτι μετὰ τὸν πρῶτον στίχον ἠκολούθει ἄλλος, ἀπολεσθεὶς· βλ. Καρόλου Σίτλ, Ἡσιόδου τὰ Ἄπαντα, Ἀθήναι 1889.

²⁴) Ἡ φράσις «κάκ' ἐλέγχεα» ἀπαντᾷ ἐν Ἰλιάδι E 787. Διὰ τὴν φράσιν «γαστέρες ἀγραὶ» βλ. Δημητράκου, Λεξικόν, I, σ. 930.

²⁵) Ρητορικὴ, Γ, 17, 10.

²⁶) Ἡ λαϊκότης τοῦ τετραστίχου φαίνεται, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ ἐκ τῆς χρή-

χθη ἤδη, τονίζεται καὶ εἰς τὰς Πράξεις καὶ εἰς τὴν πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴν ὅτι οἱ στίχοι ἐλήφθησαν ἐκ ποιημάτων ἐθνικῶν, ἐν ᾧ δὲν λέγεται τοιοῦτο τι διὰ τὸ λόγιον τοῦ Μενάνδρου, τὸ ὁποῖον ὁ Παῦλος φαίνεται ὅτι ἤκουσε κατὰ τινα συζήτησιν μετὰ Ἑλλήνων ἢ Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων. Ἐπομένως τὴν καταχώρησιν ἐνήργησεν ἀποστολικὸς ἀνὴρ ἀναγνώσας τὰ σχετικὰ ποιήματα. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης, εἰς τὰ ὁποῖα οἱ στίχοι περιέχονται, ἔχουν ἀναμφιβόλως σύνδεσμον πρὸς τὸν Παῦλον, ὁ ἀποστολικὸς οὗτος ἀνὴρ πρέπει νὰ ἀνῆκεν εἰς τὸν κύκλον τοῦ Παύλου.

Ἐὰν ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ ἀνὴρ οὗτος, ὁ συνθέσας τὸν ἐν Ἀρείφ Πάφῳ λόγον καὶ συγγράψας τὴν πρὸς Τίτον Ἐπιστολὴν²⁷, ἦτο οἰοσδήποτε ἄλλος πλὴν τοῦ Παύλου, θὰ εὔρωμεν τοῦτο ὡς δυνατὸν καὶ ἀρχὴν, διότι μεταξὺ τῶν συνεργατῶν τοῦ Ἀποστόλου, ἦσαν καὶ ἄνδρες πεπαιδευμένοι, ὡς Λουκάς ὁ ἰατρός, Ζηνάς ὁ νομικὸς καὶ ἄλλοι, οἵτινες θὰ ἦσαν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον, γνῶσται τῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας. Ἄλλ' ἐὰν οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐπεθύμουν νὰ χρησιμοποιήσουν κατὰ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν των στοιχεῖα ἐκ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἐπεκτείνουν τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ εἰς περισσότερα πεδία, ὡς ἔπραξαν βραδύτερον χριστιανοὶ συγγραφεῖς, καὶ δὲν θὰ περιόριζον τοῦτο εἰς ὀλίγους ποιητικὸς στίχους, οἵτινες ἐπὶ τέλους δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀντιπροσωπευτικοὶ τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως, μαρτυροῦσης ὑπὲρ τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Ἀκόμη καὶ ἂν ὁ Παῦλος θὰ ἐτόλμα νὰ παραλάβῃ ἑλληνικὰ χωρία, οἱ μαθηταὶ του δὲν θὰ ἦσαν πρόθυμοι νὰ ἀντλήσουν ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς ἐθνικῆς σοφίας, τὴν ὁποῖαν προσφάτως εἶχον ἀποκηρύξει. Ἐπὶ πλέον ὁ συγγραφεὺς ὁ παρεμβάλων τοὺς δύο στίχους εἰς τὰς Πράξεις φαίνεται νὰ ἔχη τὴν συναίσθησιν ὅτι ἀνεκάλυψε πεδῖον ἄγνωστον, τὸ ὁποῖον τὸν ἐξέπληξεν, ἀλλὰ τὸ ὁποῖον δὲν ἦτο διόλου ἄγνωστον εἰς τοὺς μορφωμένους ἀν-

σεως μέρους αὐτοῦ ὡς παραδείγματος τοῦ γνωστοῦ συλλογισμοῦ «φαῦλος κύκλος» καὶ ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Καλλιμάχου χρησιμοποίησώς του ἐν τῷ Ὑμνῷ του πρὸς Δία, στ. 6-9 :

*Ζεῦ, σὲ μὲν Ἰθαίοισιν ἐν οὔρεσι φασὶ γενέσθαι,
Ζεῦ, σὲ δ' ἐν Ἀρκαδίῃ πότιροι πάτερ ἐνεύσαντο,
Κρηῆτες αἰεὶ ψεῦσται· καὶ γὰρ τάφον, ὃ ἄνα, σεῖο,
Κρηῆτες ἐτεκίγησαντο· σὺ δ' οὐ θάνες· ἐσὶ γὰρ αἰεὶ.*

²⁷ Ὁ Ἱερώνυμος, Ὑπόμν. πρὸς Τίτον, ὁ Ἐπιφάνιος, Κατὰ αἰρέσεων I, 3 362, ὁ Σωκράτης, Ἐκκλ. Ἰστ., III, 16^α E, καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ὑπόμν. πρὸς Τίτον, μνημονεύουν τὴν χρῆσιν αὐτήν.

²⁸ Ὁμιλῶ περὶ ἐνὸς ἀνδρὸς διότι θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητος σύμπτωσις, ἂν ἐδεχόμεθα ὅτι ἄλλος ἐχρησιμοποίησε τὸν στίχον τῶν Πράξεων καὶ ἄλλος τὸν τῆς πρὸς Τίτον ἐπιστολῆς.

θρώπους τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου. Τέλος, σχετικῶς πρὸς τὸν στίχον τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς, δὲν νομίζω ὅτι οἰοσθήποτε κήρυξ, ἐπιθυμῶν νὰ κρατήσῃ τοὺς Κρήτας σταθεροὺς ἐν τῇ πίστει, θὰ ἐτόλμα νὰ ἀποκαλέσῃ αὐτοὺς ψεύστας, νωθροὺς καὶ κακὰ θηρία. Ἡ χρῆσις τοῦ στίχου μεμονωμένου δὲν δικαιολογεῖται καὶ ἔπρεπε γὰρ εὐρίσκειτο ἐν συνδέσει μετ' ἰσχυρᾶς πείρας τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέως, ἐμφανισθεῖς μόνος εἰς τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν τῆς συγγραφῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἡγέτην τῶν ἐν Κρήτῃ χριστιανῶν. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει δεικνύει ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος εἶχε μεγάλην αὐθεντίαν καὶ ἰσχυρὰν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν πιστῶν.

Δ'.

Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου ὑπάρχει μόνον εἰς ἀνὴρ, ὅστις ἠδύνατο νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἰσχυρὰν αὐτὴν πείραν, προελθοῦσαν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ τετραστίχου, καὶ μόνον μία περίπτωσις, κατὰ τὴν ὁποίαν τοῦτο ἠδύνατο νὰ συμβῆ: Ὁ Παῦλος κατὰ τὴν ἐν Ἀθήναις δρᾶσιν του.

Ὁ Παῦλος βεβαίως δὲν ἦτο ἐξοικειωμένος μετὰ τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως, ἀλλ' ἐν Ἀθήναις ἔλαβε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφήν μετ' αὐτῆς ἐν τῇ καθαρωτέρᾳ τῆς μορφῇ κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ἐν Ἀθήναις ὁ Παῦλος εὐρέθη ὑπὸ ἐντελῶς εἰδικᾶς συνθήκας. Διὰ διαφόρους λόγους οὐδέποτε ἐνήργει τὸ κήρυγμά του μόνος, ἔχων συνήθως μεθ' ἑαυτοῦ ὁμάδα συνεργατῶν. Αἱ συνθήκαι τὰς ὁποίας συνήντα ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ τηρήσῃ αὐστηρότερον τὴν συνήθειάν του, οὕτω δὲ εἰδοποίησε τοὺς συνεργάτας του Σίλουανὸν καὶ Τιμόθεον, παραμείναντας ἐν Βεροσίᾳ, «*ἵνα ὡς τάχιστα ἔλθωσι πρὸς αὐτόν*»²⁸. Ἀναμένων ὅμως αὐτοὺς δὲν ἔμεινε τελείως ἀδρανῆς, διότι εἶχε πάντοτε τὴν γνώμην ὅτι τὸ κήρυγμα ἀπῆτει διαρκῆ δρᾶσιν, ὃ δὲ χρόνος ἦτο ἀνεπαρκῆς. Τὸ ἀνήσυχον πνεῦμά του ᾤδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν σπουδὴν τῶν νέων τούτων συνθηκῶν²⁹. Δύο χωρία τῶν Πράξεων δεικνύουν ὅτι ἡ σπουδὴ ἦτο συνειδητὴ καὶ προσεκτικὴ:

Θεωροῦντι κατείδωλον τὴν πόλιν . . .

*Διερχόμενος καὶ ἀναθεωρῶν τὰ σεβάσματα . . .*³⁰.

Δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ σπουδὴ αὕτη περιορίσθη εἰς τὴν ἑξωτερικὴν ὄψιν τῆς πόλεως καὶ τοὺς τόπους λατρείας· βεβαίως ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν παραγωγὴν τῆς πόλεως. Ὁ ἐπόμενος λόγος

²⁸) Πράξ. ιζ' 15-16.

²⁹) Βλ. Ε. Ἀντωνιάδου, Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐν Ἀθήναις, Ἀθῆναι 1920, σ. 48 ἔξ.

³⁰) Πράξ. ιζ' 16, 23.

συνετέλεσε πολύ εις τούτο. Κατά τούς περιπάτους του εις τὴν Ἀγορὰν ἔλαβε κατ' ὀλίγον τὸ θάρρος νὰ συμμετάσχη εἰς τὰς συνήθεις συζητήσεις τῶν Ἀθηναίων («διελέγετο πρὸς τοὺς προστυγχάνοντας»)³¹, κατὰ τὰς ὁποίας ὅμως συνησθάνθη τὴν διαλεκτικὴν αὐτοῦ κατωτερότητα, ὡς τονίζει εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους³². Ἡ συναίσθησις αὐτὴ παρώρμησε τὸν Παῦλον εἰς καλύτεραν μελέτην τοῦ πνευματικοῦ περιβάλλοντος τῶν Ἀθηναίων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἀνέγνωσεν ὀλίγας φιλοσοφικὰς διατριβάς καὶ συλλογὰς ποιημάτων, ἰδίως ἐκ τῶν Στωϊκῶν κύκλων, περὶ τῶν ὁποίων ἀναμφιβόλως ἐσημάτισε τὴν γνώμην ὅτι εἶναι προϊόντα σοφίας, ἀλλὰ ματαίας σοφίας, κατὰ τὸ χαρακτηρισμὸν τῆς πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολῆς³³: «Ἐμυταιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδιά. Φάσκοτες εἶναι σοφοί, ἐμωράνθησαν».

Νομίζω ὅτι ἡ Α' πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολή, καταδικάζουσα τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου τούτου εἰς τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια, ἀντικατοπτρίζει αὐτὴν τὴν ἐντύπωσιν. Ἡ Κόρινθος δὲν διεκρίνετο τόσον πολὺ διὰ τὴν φιλοσοφικὴν τῆς κίνησιν, ἢ δὲ γνώμην ὅτι ἡ πολεμικὴ τοῦ Παύλου ἐν τῇ Ἐπιστολῇ ἀπευθύνεται πρὸς ἄλλας χριστιανικὰς ομάδας, ὡς τὴν τοῦ Ἀπολλῶ, τὸν ὁποῖον πάντως ὁ Παῦλος δεικνύει ἀλλαγῆ ὅτι ἐκτιμᾷ ὑπερβαλλόντως, δὲν ἱκανοποιεῖ πλήρως. Ἐπειδὴ ἡ Κόρινθος ἐγεινίαζε πρὸς τὰς Ἀθήνας ὁ Παῦλος ἐφοβεῖτο μήπως οἱ κορινθιοὶ ἀδελφοὶ ἐπιστρέψουν πρὸς τὴν ματαίαν ἀθηναϊκὴν σοφίαν, ἐφ' ὅσον μάλιστα τὸ πνεῦμα τῆς διαιρέσεως εἶχεν ἤδη εἰσβάλει εἰς τὴν Χριστιανικὴν Κοινότητα τῆς Κορίνθου.

Αἱ τρεῖς τάξεις διανοουμένων, αἵτινες μνημονεύονται ἐν Α' Κορ. α' 20, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰς τάξεις τῶν ἀνδρῶν, μετὰ τῶν ὁποίων ὁ Παῦλος ἦλθεν εἰς ἐπαφὴν ἐν Ἀθήναις:

«Ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεὺς; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου;»

Σοφοὶ εἶναι οἱ φιλόσοφοι, Στωϊκοὶ καὶ Ἐπικούρειοι, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχε τὴν τελευταίαν ἐν Ἀθήναις συνδιάλεξιν.

Συζητηταὶ εἶναι οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἀγορᾶς μετὰ τῶν ὁποίων συνεζήτει καθημερινῶς.

Γραμματεῖς, τέλος, εἶναι οἱ συγγραφεῖς τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἀνέγνωσεν ἐν Ἀθήναις.

Ἀνδρῶν δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν μέχρι ποίου σημείου ὁ Παῦλος ἐμλέτησε τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Πάντως ἐξοικειώθη ἐπαρκῶς πρὸς

³¹) Πράξ. ιβ' 17.

³²) Α' Κορ. ι' 10, ια' 6 «ιδιότης τῷ λόγῳ», «ὁ λόγος μου ἐξουθενωμένος».

³³) Ρωμ. α' 24.

αὐτὴν, βραδύτερον δ' ἐν Ἐφέσῳ ἐμιμήθη τὸν ἑλληνικὸν τρόπον τῆς πνευματικῆς ἐργασίας, καταστήσας ὡς κέντρον τῶν μαθητῶν του τὴν Σχολὴν Τυράννου³⁴.

Φαίνεται ὅτι μεταξὺ τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα ὁ Παῦλος ἀνέγνωσε, περιλαμβάνετο καὶ συλλογὴ περιέχουσα ποιήματα τοῦ Ἐπιμενίδου. Ἰδιαίτερον ἀφορμὴν παρακινήσασαν εἰς τὴν μελέτην τοῦ Ἐπιμενίδου ἀπετέλεσεν ἡ ὑπαρξίς ἐν Ἀθήναις βωμῶν τῶν ἀγνώστων θεῶν, ἡ ἴδρυσίς τῶν ὁποίων συνδέεται μετὰ τῆς δράσεως τοῦ Κρητὸς προφήτου. Διογένης ὁ Λαέρτιος³⁵ διατηρεῖ τὴν κάτωθι πληροφορίαν :

«Κακεῖθεν εἴασεν (τὰ πρόβατα) ἵεῖναι ἢ βούλοιντο, προστάξας τοῖς ἀκολούθοις ἔνθα ἂν κατακλίνοι αὐτῶν ἕκαστον θύειν τῷ προσήκοντι θεῷ καὶ οὕτω λῆξαι τὸ κακόν. Ὅθεν ἔτι καὶ νῦν ἐστὶν εὐρεῖν κατὰ τοὺς δήμους τῶν Ἀθηναίων βωμοὺς ἀνωνύμων, ὑπόμνημα τῆς τότε γενομένης ἐξιλάσεως»

Προφανῶς κατὰ τὸν γ' πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα, ἀναμφιβόλως δὲ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Παύλου, ἐπιστεύετο ὅτι εἰσηγητὴς τῆς ἰδρύσεως τοιούτων βωμῶν εἰς θεοὺς ἀνωνύμων ἢ ἀγνώστους³⁶ ἦτο ὁ Ἐπιμενίδης. Εἰς τῶν βωμῶν τούτων ἦτο μεταξὺ τῶν σεβασμάτων, τὰ ὁποῖα εἶδεν ὁ Παῦλος ἐν Ἀθήναις, ἀναμφιβόλως δὲ ἐξέπληξεν αὐτόν. Πληροφορηθεὶς περὶ τοῦ εἰσηγητοῦ τῆς ἰδρύσεώς του, ἐνδιεφέρθη βεβαίως καὶ περὶ τοῦ φιλολογικοῦ του ἔργου. Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῶν ποιημάτων τοῦ Ἐπιμενίδου ἐνίσχυσε τὴν ἐκ τοῦ βωμοῦ βαθεῖαν ἐντύπωσιν τοῦ Ἀποστόλου, διότι οὕτω εὗρεν ἐπὶ τέλους μίαν γέφυραν μεταξὺ τοῦ κηρύγματός του καὶ τῶν θεσμῶν καὶ ἀντιλήψεων τῶν Ἀθηναίων, ἡδύνατο δὲ τώρα νὰ πλησιάσῃ τὴν σκέψιν των καὶ μεταδώσῃ εἰς αὐτοὺς τὴν διδασκαλίαν του.

Θεωρῶ ὡς πιθανὸν ὅτι ἡ συλλογὴ εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Παῦλος ἀνέγνωσε τὸ ποίημα τοῦ Ἐπιμενίδου προήρχετο ἐκ τῶν Στωϊκῶν κύκλων³⁷, περιεῖχε δὲ ποιήματα καὶ ἄλλων ποιητῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ Ἀράτου.

Στίχοι τινὲς τῶν ποιημάτων αὐτῶν παρέμειναν χαραγμένοι εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἀποστόλου. Μετ' ὀλίγον χρόνον ἐχρησιμοποίησε δύο ἐκ

³⁴) Πράξ. ιθ' 9.

³⁵) I, 110.

³⁶) Ἀφίνω ἄθικτον ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτη τὸ πρόβλημα περὶ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς ἢ περισσοτέρων βωμῶν, ἀφιερωμένων τῷ ἀγνώστῳ θεῷ ἢ ἀγνώστοις θεοῖς.

³⁷) Τοιαῦται συλλογαὶ ἦσαν εὐρύτατα διαδεδομένα κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν.

τούτων ἐν τῷ λόγῳ του ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, πολὺ δὲ βραδύτερον ἐχρησιμοποίησε τρίτον στίχον ἐν τῇ πρὸς Τίτον Ἐπιστολῇ. Ὡς ἀνεφερα ἤδη ὁ τελευταῖος οὗτος στίχος, ὡς εἶναι ἐν τῷ κειμένῳ, δὲν ἐξυπηρετεῖ καλῶς τὸν σκοπὸν τοῦ συγγραφέως, εἰς τὸν νοῦν ἡμῶς τοῦ Παύλου συνεδέετο μετ' ἰσχυρᾶς ἐντυπώσεως. Ἡ ἀποστολὴ μιᾶς Ἐπιστολῆς πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ ἀντιπρόσωπόν του ἐξωγόνησε τὴν παλαιὰν πείραν καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἀφορῶντος τοῦς Κρητῆς στίχου.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρεμβάλλεται τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου λόγου καὶ τῆς πρὸς Τίτον Ἐπιστολῆς. Κατὰ τὴν ἔρευνάν μου δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν οὐδεμίαν τῶν ἀντιθέτων ἀπόψεων· δὲν ἠδυνήθην ὅμως νὰ ἐξηγήσω τὴν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ παρουσίαν τῶν ἑλληνικῶν στίχων, εἰμὴ διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ Παῦλος καὶ οὐχὶ ἄλλος τις ἀνέγνωσε καὶ ἐχρησιμοποίησε τούτους. Τὸ συμπέρασμά μου ἀποτελεῖ ἓνα ἐπὶ πλέον λόγον συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι ὁ Παῦλος πράγματι ἐξεφώνησε τὸν λόγον³⁸ καὶ ἔγραψε τὴν Ἐπιστολὴν.

YALE UNIVERSITY

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΧΡΗΣΤΟΥ

³⁸) Τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ ἀποστολικοὶ λόγοι διετυχρῶντο καὶ κατεγράφοντο, ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης.